

1. BELA I MIROSLAV KRLEŽA U NDH – VEDRI REPERTOAR KAO CIJENA ZA ŽIVOT

Snježana Banović

UDK: 929Krlleža, M."1941/45"

929Krlleža, B."1941/45"

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK

Sažetak: Autorica se bavi rijetko obrađivanim razdobljima života i djelovanja Bele i Mirosłava Krlleža za vrijeme ustaškog režima Ante Pavelića 1941.–1945. Kako su nakon tog vremena njihova sjećanja na život u NDH bila stjecajem okolnosti samo fragmentarna, a pojedini zaključci jednoglasno javno prihvaćani bez preispitivanja činjenica, izlaganje će nastojati dati kontinuiran slijed događaja koji dosad nisu bili prikazivani. Takva rekonstrukcija omogućuje i ponešto drugačije zaključke u odnosu na one koje su naše historiografija i teatrologija dosad donosile. U prvom redu iznose se neke manje poznate činjenice o skidanju *Gospode Glembajevih* s repertoara Hrvatskoga narodnog kazališta u travnju 1941. godine, potom o uhićenju Bele Krlleža zajedno s ostalim članovima HNK-a pravoslavne vjeroispovijesti i slijedom toga kasnijim pritiscima na ovaj umjetničko-bračni par. Zatim se analitički prikazuju događaji vezani uz Belino više nego plodno djelovanje u četiri i pol kazališne sezone u NDH, tijekom kojeg je ona gotovo svakodnevno nastupala na objema scenama Kazališta. Pritom je njezin repertoar – osim malobrojnih iznimaka – redovito bio zabavljajući, a kao takav pomno osmišļavan u eskapističkom tonu s ciljem da razonodi brojnu publiku koja je od teških ratnih prilika (koje su svakim danom, naročito nakon ljeta 1943. bivale sve lošijima) bježala upravo u kazalište. Nasuprot tome, svaki pristup javnosti njezina supruga ljevičara Mirosłava Krlleža bio je – iz razumljivih društveno-političkih razloga, ali i u skladu s brojnim uredbama režima i njegovu *credu* o bezuvjetnoj šutnji – potpuno isključen. Paradoksalno, vremenom je položaj Mirosłava Krlleža postao lakši te je bio u stanju reći *ne* čak i Anti Paveliću, koji ga je jeseni 1943. želio angažirati upravo na mjestu intendanta Hrvatskoga državnog kazališta u Zagrebu.

Ključne riječi: Mirosłav Krlleža, Bela Krlleža, Hrvatsko državno kazalište, cenzure, zabrane i uhićenja, intendant Dušan Žanko, intendant Marko Soljačić, vedri repertoar, kulturna politika NDH, pravoslavci u Kazalištu, Mile Budak, Ante Pavelić

Uvod

Kada se govori o kompleksnom pitanju kulture u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, treba poći od često ponavlanog stava viđenijih pripadnika ustaškog pokreta da su Hrvati dva desetljeća “silom držani” u bivšoj državi, u kojoj se “hrvatska kultura nije mogla razviti u svom pravom obsegu”. Zato je nakon raskidanja “nametnutih okova” s Jugoslavijom, novom poretku Ante Pavelića bila potrebna i *nova kultura* da bi se napokon mogao pokazati hrvatski “kulturni stupanj i njegova životna snaga.”¹ Svi ideolozi ustaškog pokreta redovito su u svojim istupima isticali da “državi doista mora biti stalo do kulture”² pa je u tom smislu djelovanje na području prosvjete, književnosti, umjetnosti i znanosti bilo postavljeno visoko na listi prioriteta sveukupnog državnog i političkog djelovanja u NDH. Bit te zadaće bila je sljedeća: da bi se ostvario cilj potpuna prevrata “na području duhovnog, moralnog i intelektualnog života hrvatskoga naroda”,³ u što kraćem roku trebalo je provesti tzv. *duboku kulturnu revoluciju*, pod čime se podrazumijevala “ideološka preobrazba osnovnih nacionalnih kulturnih institucija kao glavnih nosilaca programa ustaštva na području kulture.”⁴ Svi Pavelićevi ljudi, postavljeni na čelna mjesta kulturno-prosvjetnih institucija NDH, morali su izvršiti misiju koju ponajbolje ilustrira izjava novopostavljenog intendanta HNK-a Dušana Žanka izrečena u njegovu inaugurativnom govoru 23. travnja 1941. godine: zagrebačko kazalište trebalo je po njemu “biti na ponos svima od Drave pa do Jadrana, na radost hrvatskoga naroda a na ponos Poglavnika i Događnika”.⁵

Kako je s više mjesta redovito isticano, upravo je “ustaška Hrvatska” i nastala zato da omogući “razvitak svih stvaralačkih sposobnosti hrvatskog naroda”.⁶ To se moglo postići samo tako da se “čitavu književnost i umjetnost produhovi ustaškim shvatanjem života”.⁷ Svi navedeni stavovi proizlazili su iz nevelika dokumenta u 17 točaka nazvanog “Načela ustaškog pokreta”, sastavljenog u emigraciji početkom tridesetih godina. Najvažniji stav *Načela* bio je naglašavanje historijskog, ali i krvnog prava hrvatskoga naroda, pa je totalitarno uređena nova državna tvorevina vođena tom “misaonom srži Ustaškog pokreta” u kojoj se može pronaći “duša Poglavnikova”,⁸ bila “jedina sigurna perspektiva za opstanak nacije”.⁹ Ukratko, osnovni je cilj bio da cjelokupna nova hrvatska kultura postane ustaškom kao što je “hrvatska književnost postala ustaškom, hrvatski umjetnici postali

¹ Filip LUKAS, “Kultura na udaru rata”, *Hrvatska revija*, 18/1945., br. 1-2, 4.

² Drago ČEPULIĆ, “Politika i kulturne veze”, *Hrvatska smotra*, 10/1942., br. 1, 25.

³ *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 72, 25. IV. 1941., 1.

⁴ Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i NDH*, Zagreb 1977., 203.

⁵ *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 72, 25. IV. 1941., 8.

⁶ Odsjek za povijest hrvatskog kazališta Zavoda za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU (dalje: HAZU), fasc. 1942. “Svečani tjedan hrvatske umjetnosti 10.-15. VIII. – U povodu proslave hrvatske žetve”, programska knjižica, bez potpisa autora uvodnog teksta.

⁷ HDA, fond br. 234, Glavno ravnateljstvo za promičbu, Predsjedništvo vlade, kut. 6, fasc. Opći odsjek 1942.: govor M. Starčevića, tada pročelnika Zavoda za narodnu prosvjetu, uoči manifestacije Dani hrvatske knjige u rujnu 1942.

⁸ Danijel CRLJEN, *Načela hrvatskog ustaškog pokreta*, Zagreb 1942., 3.; usp. Danijel CRLJEN, *Naš poglavnik*, Zagreb 1943.; Blaž LORKOVIĆ, “Etička vrijednost ustaških načela”, *Prosvjetni život*, 1/1942., br. 1-2, 9.-12.; Ivo BOGDAN, “Smisao ustaških načela”, *Novo doba* (Split), 1. I. 1944.

⁹ Više u: F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i NDH*, Zagreb 1977.; Jozo TOMASHEVIC, *The War in Yugoslavia, Occupation and Collaboration*, Stanford 2001.; D. CRLJEN, *Načela Hrvatskog ustaškog pokreta*, Zagreb 1942.

su ustaškim umjetnicima, hrvatski pisci ustaškim piscima, hrvatski glazbenici ustaškim glazbenicima”.¹⁰

U tom uskom kulturno-političkom okviru nije moglo biti mjesta za ljevičarskog pisca Miroslava Krležu pa možemo samo nagađati o veličini njegova otpora i straha kada bi u ustaškim dnevnicima i ostalim brojnim tiskovinama NDH nailazio na slične programatske stavove svojih kolega pisaca. Primjerice, za Vinka Nikolića, jednog od najvećih ideologa “nove književnosti” u novoj Hrvatskoj, novi duh “uskrsnut” 10. travnja 1941. “ne može zastupati stari tip književnosti” jer samo novi duh rađa nove vidike i nova mjerila vrijednosti koji su u suprotnosti s duhom koji zastupaju “Krležini degenerici, bludnice i pijanice [...], Leskovarovi ljudi bez snage za život” i Kranjčevićev “pesimizam”.¹¹

Upravo zbog nedostatka “novoga duha” u njihovim djelima, zabranjeni su uskoro brojni pisci i njihove knjige¹² – npr. Gjalski, Leskovar, Tucić, Krleža te dakako oni već prije stradali, strijeljani, odvedeni u logore ili odbjegli u partizane – Adžija, Cesarec, Dončević, Durman, Galogaža, Kikić. Njihove su knjige i spaljivane, a čak i posjedovanje tih knjiga “moglo je imati za posljedicu – slanje u logor”.¹³

1941. – cenzura, uhićenja, bolesti i strah za život

No, već i ranije te godine, prije Kvaternikova proglašenja NDH kao “uskrsnuća božjega sina”, za Krležu su počeli teški dani. Svom prijatelju i bivšem intendantu HNK-a Juliju Benešiću (koji ga je prvi u dvadesetima postavio na repertoar toga kazališta) početkom te godine otkrio je: “O, imam jedanaest bolesti, odmah ću ih nabrojiti: Moj išijas poznaš već odavno, osim toga imam neuralgiju, gušu, ćelavost, hemeroide, laringitis, artretizam, tahikardiju, neurasteniju, migrenu i Basedovljevu bolest. Jedanaest! Zar to nije dosta? Jedanaest na jednoga!”¹⁴ Pogoden brojnim bolestima, ali i tjeskobnim naslućivanjem onoga što će uskoro uslijediti, Krleža utišava svoje stvaralaštvo: osim nekoliko objava starih stvari u periodici, u razdoblju od 1. siječnja 1940. do 10. travnja 1941. nije tiskao ni jednog novog retka. Tako ispada da se njegova šutnja rastegnula na dugih pet i pol godina što je za pisca tako goleme produkcijske snage nevjerojatan podatak. Naravno, znamo da to ne znači da nije pisao, naprotiv, ta šutnja rađala je novi intenzitet u radu: meditativni *Dnevnici* ispunjeni kriptografiranim snovima i *Djetinjstvo u Agramu* drugačije se i danas čitaju ako pokušamo zamisliti koliki su ga strahovi pratili u razdoblju od travnja 1941. do svibnja 1945., ali i dalje, sve do konačnog pomirenja s Titom i Partijom.

Travanj 1941. trebalo je dakle, kako navodi Lasić, “dostojanstveno i smireno podnijeti”. U nedjelju šestoga travnja, oko devet sati, otpratio je Krleža Belu u “frankopanski teatar”, čule su se sirene za uzbunu, ali i topovi. Dok ju je čekao da pokupi stvari, sjedio je u dvorištu hotela “Imperijal” i promatrao kako “jedna štuka svjetluca na vedrom proljetnom

¹⁰ *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 493, 4. VIII. 1942., 3.

¹¹ Vinko NIKOLIĆ, *Nacionalni zadaci književnosti*, Zagreb 1944. Usp. Milivoj MAGDIĆ, “Književnost i politika”, *Spremnost*, 3/1944., br. 111-112 (uskršnji dvobroj), 11.

¹² Naredbu o zabrani knjiga izdao je “Državni izvještajni i promičbeni ured” u siječnju 1942. te razaslao popise zabranjenih knjiga na adrese svih knjižara.

¹³ Stanko LASIĆ, *Krleža – kronologija života i rada*, Zagreb 1982., 299.

¹⁴ Benešićev zapis o Krleži, *Novosti* (Zagreb), br. 54, 23. II. 1941., 19.

toplom nebu u velikoj visini u smjeru zapad-istok”. Tu će scenu, ponešto modificiranu, sanjati dvije godine kasnije pa će se u dnevniku sjetiti i ove, već prije proživljene.¹⁵

Jer sve kao da je već bilo viđeno: za Krležu je “glas Slavka Kvaternika na ‘krugovalu’ zazvučao [je] sablasno: javila se ona ista avet iz 1916., 1918., ali sada posve povampirena. Na Veliki Četvrtak, 10. travnja 1941., bila je jaka mjesečina, u susjedstvu su odjekivali pucnjevi. Netko je alarmantno zvonio na vratima, mislili su da su ih došli hapsiti. Na vratima je bila ‘kućna zaštita’: neka budu oprezni, gradska voda je otrovana!”¹⁶ No, osim opravdana straha od nadolazećeg, bračni par Krleža suočio se istoga dana s još jednom opasnosti koja se itekako mogla predvidjeti: naime, u Kazalištu se, s Belom (drugi put) u ulozi barunice Castelli uvježbavala nova premijera *Gospode Glembajevih* u režiji Branka Gavella. Uz Belu, igrali su najistaknutiji članovi Drame, sve odreda zvijezde središnje zagrebačke pozornice: Dubravko Dujšin u ulozi starog Glembaya (na praizvedbi 1929. igrao Leonea), Vjeko Afrić kao Leone i Božena Kraljeva (također drugi put) kao časna sestra Angelika.

I dok je posljednja najava premijere objavljena 6. travnja, o skidanju predstave s repertoara samo pet dana kasnije ne postoji nikakva pisana odluka. Nema fotografija ni Babićevih skica za dekor i kostime, a osim Afrićevih i Dujšinovih šturih zapisa i najava glumačke podjele, u tisku ne postoji ništa materijalno o tom tradicionalno najgorem obliku cenzure u kazalištu. Na temelju brojnih indicija može se gotovo sa sigurnošću utvrditi da je sama uprava, znajući da u Kazalište na snagu dolaze nove programske smjernice, skinula *Glembajeve* o čemu se do nedavno nije ni pisalo.¹⁷ Ljevičar Krleža, bilo je svakom jasno, nije mogao ići s novim vlastodršcima kojima je “boljševizam” bio najveći u nizu brojnih neprijatelja. Ista uprava (Freudenreich – Badalić) koja je skinula Krleže sa scene HNK-a nije ostala dugo u Kazalištu jer je novi resorni ministar i doglavlak Mile Budak već imao u pričuvi svoje ljude za sve vodeće pozicije u novom ustroju ustaške Kulture.

Na Veliki petak, 11. travnja, zaposlenike Kazališta na oglasnoj je ploči dočekaog oglas intendanta Freudenreicha koji ih podsjetio na “važne historijske časove u životu hrvatskog naroda” zbog kojih svaki član zajednice, da bi se Kazalište održalo “na dostojnoj umjetničkoj visini”, treba biti na svom mjestu ispunjavajući “najsavjesnije i najpoštenije one dužnosti, koje mu nalaže njegovo zvanje i njegov položaj”. Posebno je pritom istaknuo da “samo to i ništa drugo ne traži domovina danas od nas!”¹⁸ U te riječi nije se dakako mogla uklopiti raskošna freska o padu jedne agramerske patricijske obitelji. Iz Afrićevih zapisa može se zaključiti da su upravo toga jutro, na Veliki petak, prekinuti pokusi *Gospode Glembajevih*, a u Kazalištu je toga dana vladalo uzbuđenje radi dolaska uvaženih gostiju na predstavu Wagnerova *Parsifala*. Na onoj održanoj na sam Uskrs (13. IV.) bili su nazočni mnogi, tek imenovani prvaci NDH na čelu sa Slavkom Kvaternikom, tada na dužnosti Pavelićeva zamjenika koji još nije bio stigao u Zagreb.

Po svemu sudeći, baš tih je dana Krležu Gestapo strpao u zatvor u Petrinjskoj ulici, gdje je bio “ispitivan, zlostavljan, pred strijeljanjem”,¹⁹ ali i popljuvan! Naime, tamo je susreo i skupinu skojevaca koji su se na taj krajnje ponižavajući način izjasnili o njemu kao o re-

¹⁵ Miroslav KRLEŽA, *Dnevnik 1943*, Sarajevo 1981., 112.: 24. 2. 1943.

¹⁶ S. LASIĆ, *Krleža – kronologija života i rada*, 297.-298.

¹⁷ Više u: Snježana BANOVIĆ, “Uprava HNK je od straha od ustaša prognala Krležu”, *Jutarnji list* (Zagreb), br. 4539, 26. II. 2011., 62.-63.

¹⁸ *Isto*, 63.

¹⁹ S. LASIĆ, *Krleža – kronologija života i rada*, 302.

vizionistu i trockistu.²⁰ Ipak, nakon nekoliko dana ispitivanja i “nakon intervencije nekih svojih tada dosta utjecajnih znanaca i prijatelja [...] nije bio odveden na stratište nego pušten kući.” Stanko Lasić smatra da je od tada Krleža zapravo postao “trajni talac”,²¹ a sve do kraja rata štitit će ga prijatelj i liječnik Đuro Vranešić u čijem će sanatoriju provoditi većinu vremena. No, Vranešić neće biti jedini Krležin zaštitnik, tu će ulogu, za sve četiri godine postojanja NDH, igrati i njegova supruga Bela, a po mnogima i vodeći kulturni ideolog NDH – doglavlak Mile Budak.

No, u početku se tako nešto nije moglo ni naslutiti. Tek što se vratio kući iz zatvora, ondje je završila i Bela. Naime, na čelo HNK-a 23. travnja stupio je vjerni Budakov suradnik i prijatelj Dušan Žanko, profesor povijesti na Nadbiskupskoj gimnaziji u Zagrebu. U skladu s novoproglašenim Pavelićevim uredbama, a u duhu Načela ustaškog pokreta, pripadnici drugih narodnosti i vjeroispovijesti postali su nepoželjni u javnim službama. Tvrdi nacionalistički i protusrpski stav koji je obilježio cjelokupno djelovanje ustaške vrhuške tijekom četverogodišnje vladavine osjetio se već u prvoj službenoj izjavi, ali i prvim potezima novoga intendanta. Naime, njegov primarni zadatak, obavljan pod strogim Budakovim nadzorom trebao je biti uvođenje “čiste hrvatske i etičke orijentacije hrvatskog kazališta u Zagrebu i što se tiče osoblja i što se tiče repertoara”.²²

Naime, prije nego što je s velebnom produkcijom *Ognjišta* Žanko postavio Budaka na tron najvećeg hrvatskog pisca, jedan od prvih “poteza” njegove uprave bila je suradnja pri uhićenju tridesetak kazališnih djelatnika – pravoslavaca koje je uslijedilo samo nekoliko dana po njegovu dolasku u kazalište. Pravoslavci iz kazališta bili su uhićeni 27. i 28. travnja 1941. po nalogu ustaškog redarstva i njegova zloglasnog “savjetnika” Ivana Britvića te odvedeni u zatvor u Petrinjskoj ulici.²³ Tamo su fotografirani i ispunjeni su im kartoni s osnovnim podacima o stanovanju, radu i tjelesnim karakteristikama.²⁴ Od glumaca, bili su privedeni Aleksandar Binički, Dejan Dubajić, Stevan Vujatović i Milan Vujnović. Uz glumce su zatvoreni i prvi redatelji u Kazalištu, Branko Gavella i Tito Strozzi, Hrvat koji je zbog ženidbe s ruskom balerinom Irinom Aleksandrovnom prešao na pravoslavlje “jer katolička crkva ne priznaje razvod braka”. U toj je skupini bila i Bela Krleža koja je, umjesto na sceni kao barunica Castelli, završila, zajedno sa svojim redateljem i prijateljem Brankom Gavellom, u zatvoru u Petrinjskoj. Dogodilo se to uhićenje samo nekoliko dana nakon obnove Muradbegovićeve drame iz muslimanskog života *Na božjem putu* gdje je Bela, baš u Gavellinoj režiji, odigrala malu ulogu Zuhre.²⁵ Kad je Krleža doznao da je Bela uhićena, nazvao je intendanta Žanka i ljutito ga upozorio na činjenicu da su uhićeni umjetnici, iako pravoslavci, zapravo “hrvatski umjetnici i članovi prvog hrvatskog kazališta” koji uz to “blage veze s politikom nemaju?!” Žanko se navodno “zbunio pred Krležinim argumentima” i zamuckujući odgovorio: “Gospodine Krleža, žao mi je, nesretan sam zbog toga, ali takva su vremena došla. Ništa ne mogu učiniti, nego da i ja odavde odem.” I tako je Bela nekoliko dana odsjedila u zatvoru “u rukavicama i sa šeširom na glavi”, a znajući “da u tom

²⁰ *Isto*.

²¹ *Isto*, 298.

²² Prva izjava za tisak novog intendanta D. Žanka, dan nakon Budakova imenovanja. *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 71, 24. IV. 1941., 8.

²³ HAZU, 7471: “Pravoslavci u zatvoru”, bez datuma i potpisa.

²⁴ HDA, ROZ, fond br. 259. Policijski kartoni: 374, 1057, 1399, 1549, 3456, 4713, 4779, 5273, 5758, 6034b.

²⁵ Obnova predstave iz 1936. godine (s istom podjelom) održana je 21. travnja 1941. u Malom kazalištu. Režija: Branko Gavella, scenograf: Ljubo Babić.

mnoštvu žena ima agentprovokatora” stalno je govorila: ‘Ovo je greška, ljudi! To je neka zabuna, sve će se ovo razjasniti.’”²⁶

Dvije godine kasnije, Krleža se prisjetio tog događaja i zapisao u svom *Dnevniku* da je Bela “nakon osam dana provedenih u buturnici u Petrinjskoj kući stigla mrka, bijesna. U dobrom stilu. Duboko uvrijeđena.”²⁷ Krleži će pak, taj događaj za dugo vremena uzrokovati raspoloženje “trajne besperspektivnosti u ledenoj aprilskoj noći”.²⁸

Ubrzo nakon izlaska pravoslavaca iz zatvora, i uprava i ustaške vlasti shvaćaju da su svi kao umjetnici – nezamjenjivi pa gotovo svi, nakon obveznog prijelaza na katoličku vjeroispovijest, ostaju u Kazalištu. Nema nikakva materijalnog dokaza da je to učinila i Bela, o njezinu navodnom prijelazu na katoličanstvo pisao je kasnije, u emigraciji, Žankov zet Zdravko Sančević tvrdeći da ju je od toga odgovorio sam Žanko, iako “kao katolički pisac i intelektualac, nije nikada bio oduševljen Miroslavom Krležom kao čovjekom, napose radi njegovih virulentnih napada na Crkvu i na tradicionalne hrvatske vrednote.” Žanko je uz to navodno rekao i to da “umjetnički domet ni rodoljublje nisu vezani s religioznom pripadnošću, a slučajno je bilo ustanovljeno, da je Bela ustvari krštena kao dijete katolkinjom”.²⁹ To teško može biti istina jer je na popisima kazališnog osoblja iz 1941. koji su obvezno bilježili i vjeroispovijest, Bela uvijek označavana kao “srpkinja i Krležina žena”.³⁰

Bez obzira na sve dodatne verzije njezina statusa u Kazalištu tijekom NDH, angažman Bele Krleže na objema pozornicama Hrvatskog državnog kazališta postajao je sve većim i većim, bila je u “podjelama” cijelo vrijeme trajanja NDH – ukupno u čak 20 premijera i obnova, što znači da je po sezoni igrala prosječno u čak pet premijera. Odmah nakon izlaska iz zatvora krajem travnja 1941., igra u nekim reprizama, a do kraja te sezone nastupa u čak još dvjema premijerama. Prva je komedija Talijana Guglielma Gianninija *Pomahnitali rob* u režiji (i scenografiji) tek mjesec dana ranije angažiranog člana Drame Bojana Stupice koji će već prije premijere sa svojom suprugom Savom Severovom pobjeći iz Zagreba.³¹ Zato će kraj sezone za Belu označiti i “uskakanje” u njezinu ulogu u predstavi *Večera u dvoje* koje je premijera bila u travnju i igranje male uloge u Goldonijevoj *Krčmarici Mirandolini* u kojoj je briljirala miljenica zagrebačke publike Nada Babić.³² Kritika u dnevniku *Hrvatski narod* apostrofira Belu, koja je u paru s mladom nadom Vanjom Timer požnjela, “posebno u nastupnom prizoru” – mnogo smijeha.³³

U isto to vrijeme, teror ustaške policije i Gestapa u Zagrebu sve se više pojačava – uhićena je skupina mladih skojevaca – đaka Glumačke škole i volontera od kojih su, na užas većine kazališnog članstva, trojica odmah strijeljana (Ivan Štrk,³⁴ Veljko

²⁶ Eliza GERNER, *Tito Strozzi – svjetla i sjene jednoga glumačkog puta*, Zagreb 2004., 143. i Enes ČENGIĆ, *Trubač u pustinji duha – S Krležom iz dana u dan*, Zagreb 1986., 285.

²⁷ M. KRLEŽA, *Dnevnik 1943*, 227.

²⁸ S. LASIĆ, *Krleža – kronologija života i rada*, 299.

²⁹ Dušan ŽANKO, *Svjedoci (izabrani eseji, prikazi, sjećanja)*, München – Barcelona 1987., 25.

³⁰ HAZU, 25134, Popis članstva u sezoni 1940/41., bez datuma, s napomenama (dodanima rukopisno) o političkoj i vjerskoj pripadnosti pojedinaca.

³¹ Hrvatska premijera te tročinske komedije održana je 5. lipnja 1941., a Severova i Stupica iz Zagreba su otišli već u svibnju. (HAZU, programske cedulje 1940./1941.)

³² Postavljena u Zagrebu treći put, u novom prijevodu Drage Ivaniševića i režiji Anđelka Štimca. Premijera: 28. lipnja 1941.

³³ *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 136, 30. VI. 1941., 7.

³⁴ Ivan ŠTRK, glumački pripravnik od 1939. i miljenik Tita Strozija u HNK-u je nastupao u manjim ulogama u brojnim predstavama drame i opere. U policijskom kartonu piše da je i “pomoćnik redatelja HDK”. Rođen je u Lipi

Ilić³⁵ i Rade Sladić³⁶), a jedan (Veljko Kavić³⁷) odveden u logor i ubrzo također likvidiran.

Baš kao i znatan broj članova Kazališta, i Miroslav Krleža prolazi kroz teške krize očekujući “ponovni poziv na zadnji polazak”. U rujnu se, u vrijeme najvećeg terora, napokon sklanja kod Vranešića i spava “s barbiturima”.³⁸ To je razdoblje u kojem ga i dalje muče brojne bolesti, ali najjači je strah za goli život u očekivanju dolaska “mogućih krvnika”³⁹ kada se “svaki noćni korak iz mračne šume javlja kao vjesnik smrti”.⁴⁰ Za to vrijeme njegova supruga gotovo svakodnevno nastupa – iz dostupnih evidencija nastupa članova Kazališta, od rujna 1941. do veljače 1942. ona redovito zauzima vodeće mjesto u broju odigranih predstava pa dok, primjerice, popularna salonska heroina Ela Hafner ima u tom razdoblju samo četiri odigrane predstave, Bela ih je odigrala čak 75! Od nje je tek neznatno aktivniji samo popularni Dejan Dubajić (također pravoslavac) sa 76 odigranih predstava. Kod toga je zanimljivo dodati da je i Dubajić bio “nepoželjna” podrijetla, a također i njegova supruga Margita, Židovka koja je – iako do travnja 1941. vrlo popularna subreta – otpuštena krajem svibnja “zbog bolesti”.⁴¹

Toga rujna, dok Krleža spava zahvaljujući lijekovima, Bela čak igra malu ulogu Židovke u mađarskoj komediji *Dobar frak*, ali je najviše angažirana u pripremama za “događaj sezone” – spektakularno Budakovo *Ognjište* čija je praižvedba u Strozzijevoj adaptaciji i režiji uslijedila u listopadu i “naišla na zanosan primitak”.⁴² No, ne i Belina gluma – u sve četiri godine nije dobila tako lošu kritiku kao za Budakovu Jelu. Iako ju je Hinko Wolf u *Hrvatskom narodu* pohvalio za govor,⁴³ što je i očekivano jer je rodom Ličanka, kritičar *Plave revije* (za Kazalište najkritičnije tiskovine tijekom NDH) Velimir Pustajac izrugao je

kraj Duge Rese 10. II. 1913., bio je član SKOJ-a i vođa akcija protiv ustaša, a uhićen je 18. srpnja 1941. po nalogu zloglasnog ustaškog jurišnika i zapovjednika u GUS-u Zdenka Blažekovića. Strijeljan je nakon deset dana. Još dvije godine ranije bio je uhićen “prigodom demonstracija na univerzitetu” (HDA ROZ, fond br. 259, policijski karton br. 5246., Marija CRNOBORI, Sjećanja, bez naslova, HAZU, fasc. Crnobori M., str. 7).

³⁵ Veljko ILIĆ, glumački pripravnik (? – 1941.), pravoslavne vjere. Od 1939. u glumačkoj školi, nastupao u manjim ulogama kao volonter. U travnju je zabilježeno njegovo preuzimanje uloge u komediji *Crkveni miš* za što je dobio 60 dinara. Zajedno s Josipom Heinzom, također volonterom, preuzeo je uloge Ivana Stošića koji je bio mobiliziran (HAZU, zbirka dokumenata).

³⁶ Rade SLADIĆ, (26. I. 1913. – 1941.), đak Glumačke škole i glumac pripravnik. Prešao s pravoslavlja na grčko-istočnu vjeru, uhićen 2. rujna 1941. “radi sumnje komunizma” i uskoro strijeljan (ROZ, 4402).

³⁷ Vojko KAVIĆ KARDOŠ (Zagreb, 13. V. 1918. – Jadovno, 1941.), glumac početnik. Po uspostavi NDH pokrstio se zajedno s roditeljima i mlađim bratom Aleksandrom – Sašom. U skupini od 165 židovskih omladinaca uhapšen je između 27. i 29. lipnja i odveden u logor Danica kod Koprivnice, potom u Jadovno kod Gospića, gdje je ubijen (Ponova – Varia, fond 1076/356, Popis lica koja su dobila arijsko pravo ili dopusnicu 1941.-1944., Židovski biografski leksikon, LZ Zagreb, u pripremi).

³⁸ S. LASIĆ, *Krleža – kronologija života i rada*, 299.

³⁹ *Isto*, 300.

⁴⁰ Miroslav KRLEŽA, “Fragmenti dnevnika iz godine 1942”, *Forum*, 11/1972., knj. 23, br. 4-5, 526.

⁴¹ Dejan DUBAJIĆ, popularni glumac, pjevač i redatelj, Srbin podrijetlom. Njegova supruga, Židovka, Margita DUBAJIĆ r. Balassa (Budinišćina, 19. VIII. 1903. – Zagreb, 1987.) bila je u međuraću popularna pjevačica i glumica, angažirana u HNK-u od 1926. Oboje su morali ispuniti Prijavu imetka u kojoj je podcrtano da ne posjeduju nikakve imovine. Njezin suprug po zakonu je također morao ispuniti prijavu te mu je na fasciklu netko dopisao uz ime i predikat – “arijevac”. Obje su prijave ispunjene istoga dana, istim rukopisom, vjerojatno Margitinim. Dubajić je prijavio plaću od 4500 din, a stanuju na adresi Marulićev trg 17 u kojem imaju “jednu jedaću sobu, 1 najskromniju spavaću sobu, kuhinjski namještaj i najpotrebniju garderobu za ulicu i kazalište”. Kao imetak Dubajić je prijavio i motorkotač N.S.U. kupljen u ožujku 1940. za 8500 din., ali i dug Mirovinskom fondu HDK od 600 din. (HDA, Ponova, fond br. 110/1076, Predmetni spisi DKI; HDA, fond 291, Ministarstvo prosvjete RH, kut 56, 69912; *Enciklopedija HNK, Hrvatski biografski leksikon, Židovski biografski leksikon* u pripremi).

⁴² *Prosvjetni život*, 1/1942., br. 1-2, 60.

⁴³ *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 276, 18. XI. 1941., 8.

njezino “karikiranje” koje “možda dobro dolazi u ulozi Židovke u *Dobrom fraku*”, ali ovdje “uopće nije shvatila što bi trebala dati te je po svojoj maniri bezobzirno karikirala pojavu Jele”.⁴⁴ Zabilježeno je i da se prije premijere sam Budak pojavio na pokusu *Ognjišta* nakon čega mu je, oduševljenom govorom glumaca, Strozzi u uredu intendanta predstavljao interprete među kojima je bila i Bela – “čuvši njezino ime Budak je zagrla, točnije rečeno srdačno prodrma, i upita: ‘A kako je Krleža?’”⁴⁵ Bela zasigurno nije morala odgovoriti na to pitanje, Budak je, kao najmoćniji čovjek u NDH nakon Pavelića, zasigurno znao gdje je onaj koji možda baš u tom trenutku u svome dnevniku sebe opisuje kao “kandidata smrti [...] u noći endehazijskoj, apsolutnoj”.⁴⁶

Nakon *Ognjišta*, Belu očekuju još dvije “lake” komedije – u Malom kazalištu Gerberov *Rajski vratar*,⁴⁷ a u Velikom Knoblockov *Faun*. Potonja je kod publike, ali i kritike, doživjela zamjetan uspjeh, zahvaljujući komičarskom daru Joze Laurenčića, ali i “pouzdanom” glumi Bele Krleže i ostalih.⁴⁸

1942. – intenzivna gluma s jedne i depresija s druge strane

Početak nove godine nije donio ništa dobra u kuću Krležinih: uz vijest o smrti prijatelja Dobrovića koja ga je dodatno deprimirala, on postaje i zakonski zabranjen pisac: iako su njegove knjige odmah po dolasku ustaša na vlast označene kao “blato”, “ruglo” i “sramota”,⁴⁹ u siječnju 1942. *Državni izvještajni i promičbeni ured* šalje popise zabranjenih knjiga na adrese svih knjižara – Krleža je očekivano bio među njima sa svim svojim djelima. I dok se od njih u NDH nije više smjelo distribuirati ništa, u isto to vrijeme Budak, kojeg Krleža kasnije opisuje kao “ludog i nesabranog”,⁵⁰ sada kao poslanik NDH u Berlinu, biva proglašen akademikom,⁵¹ izlazi mu novi roman koji će u lipnju dobiti nagradu kao najbolji u “državi”⁵² te čeka obnovu *Društva hrvatskih književnika*⁵³ na čije će čelo stati u srpnju. Za to vrijeme Krleža intenzivno radi na pripremama za *Areteja* čitajući starohelenske medicinske knjige, a Bela je svakodnevo na pokusima i predstavama: u ožujku izlazi *Hasanaginica*⁵⁴ u kojoj s “diskretnom komikom”⁵⁵ igra malu ulogu tetke Hate i napokon dugoočekivani Goetheov *Faust* u kojem igra Martu.⁵⁶ Kritičar *Spremno-*

⁴⁴ *Plava revija*, 2/1941., br. 2-3, 111.

⁴⁵ Eliza GERNER, *Tito Strozzi – svjetla i sjene jednoga glumačkog puta*, 141. i *Hrvatska pozornica*, 1/1941., br. 4, 12.

⁴⁶ Miroslav KRLEŽA, “Na grobu Petra Dobrovića, Fragmenti dnevnika 14. II. 1946.”, *Svedočanstva*, br. 1, 22. III. 1962., 2.

⁴⁷ Premijera je održana 8. studenog 1941., u prijevodu Viktora Beka. Redatelj: Kalman Mesarić, scenograf: Antun Potočnjak.

⁴⁸ Premijera je održana 17. prosinca 1941., u prijevodu Milana Bogdanovića, režiji V. Beka i scenografiji Marijana Trepšea.

⁴⁹ Miroslav KRLEŽA, *Hrvatski Bog Mars*, Zagreb 1962., 467.

⁵⁰ Enes ČENGIĆ, *S Krležom iz dana u dan (1980–1981)*, knjiga IV, Zagreb 1985., 44.

⁵¹ Istovremeno akademici postaju Ljubo Babić i Vladimir Nazor.

⁵² Radi se o romanu *Musinka* (*Hrvatski narod* (Zagreb), br. 450, 14. VI. 1942., 4.).

⁵³ Društvo hrvatskih književnika obnovljeno je “po ustaškim načelima i za ljepšu budućnost hrvatskih književnika” odlukom tadašnjeg pročelnika Državnog zavoda za narodnu prosvjetu Mile Starčevića koji je sam imenovao prvih 20 članova društva. Za Budakove potpredsjednike imenovao je Blaža Jurišića i Slavka Kolara.

⁵⁴ Premijera je održana 7. ožujka 1942., u režiji Branka Gavelle, s Dujšinom i Podgorskom u glavnim ulogama.

⁵⁵ *Nova Hrvatska* (Zagreb), br. 59, 10. III. 1942., 6.

⁵⁶ Iznimno hvaljena premijera je održana 31. ožujka 1942. u režiji Tita Strozija. Scenograf i kostimograf: Vladimir Žedrinski, skladatelj: Boris Papandopulo, koreografi: Ana Roje i Oskar Harmoš. Igrali su V. Afrić, T. Strozzi

sti Fedorov apostrofira Belu koja je ovom ulogom nadopunila “galeriju svojih uspjelih karakternih likova”.⁵⁷

Nešto ranije tijekom jeseni, Krleža susreće pred kazalištem Josipa Kraša. “Pristupio mu je i tražio vezu. Ali Kraš mu je grubo dao do znanja da za njega nema nikakvih veza, okrenuo mu leđa, pljunuo s gađenjem i otišao.”⁵⁸ U *Dnevniku*, neposredno nakon tog događaja, sam sebe zato opisuje kao “lice bez domaje, bez rodnog kraja, lice utopljenika, krezubo, ćelavo, umorno, bijedno, sivo, neispavano, dosadno lice, lice žalosno samome sebi i svima oko sebe... ovo je lice proteklo.”⁵⁹ Bela te sezone ne prestaje raditi, nižu se premijere jedna za drugom: u travnju je na redu Stodolina *Karijera*⁶⁰ u kojoj igra “impulzivnu predsjednicu” dobrotvornog društva Humanitas,⁶¹ a u lipnju ima premijeru na velikoj sceni – to je diletantska komedija Ivana Lamze *Kontrolor*⁶² u kojem Bela nastupa kao “dobro okarakterizirana Bara”, supruga glavnog lika Jože u izvedbi tada ponajboljeg komičara Augusta Cilića.⁶³ U to vrijeme Krleža intenzivno započinje rad na *Djetinjstvu u Agramu*, tekstu koji je, kako će trideset godina kasnije ispričati Enesu Čengiću, “nastao u posebnim uvjetima, [...] a pisan je kroz suze čovjeka koji očekuje smrt.”⁶⁴ No, borbenost je u njemu i dalje prisutna, u kolovozu piše tekst o Erazmu Roterdamskom u kojem kaže da ga njegovo sadašnje vrijeme “fatalno podsjeća” na vrijeme u kojem je živio Erazmo – “nešto je umrlo” i “nešto leži na odru”. Pa se pita je umrla Europa “prirodnom smrću ili su je zaklali”?⁶⁵ U takvoj se mrtvačkoj atmosferi odvija ljeto 1942., izolacija je sve veća – u njihov stan u Radišinoj 14 na četvrtom katu ne zalazi nitko osim Ivana Gorana Kovačića i dvorkinje Anice za koju je uvjeren da ga špijunira.⁶⁶ Njihov se kum Milan Begović “sada stidi”⁶⁷ te veze.

Pred Belom je nova, nešto manje napregnuta sezona čije otvorenje u Malom kazalištu započinje veselom igrom “bez osobitih pretenzija” *Andeo u braku*⁶⁸ mađarskog utora Janosa Vaszaryja koja je trebala “izazvati vedro raspoloženje i prostodušan smijeh u prvim gledaocima, kad pohrle u tek otvorene Thalijine dveri”,⁶⁹ no izazvala je prijekore kritike jer “ne ide duboko, kreće se po površini”⁷⁰ i jer je “plitka, površna, bez osebjnosti”.⁷¹ Bela je ipak

(Mefisto u alternaciji s J. Rakušom), B. Kraljeva (Margareta u alternaciji s V. Dryak). Vjeko Afrić (Faust), Salko Repak (Wagner) i Joža Rutić (Frosch, Brander, Siebel i Altmayer) dvadeset i tri dana nakon premijere pobjegli su u partizane.

⁵⁷ *Spremnost* (Zagreb), 5. IV. 1942.

⁵⁸ S. LASIĆ, *Krleža – kronologija života i rada*, 302.

⁵⁹ M. KRLEŽA, “Fragmenti dnevnika iz godine 1942”, *Forum*, 11/1972., knj. 24, br. 12, 932.

⁶⁰ Puni naslov glasi *Joško Pučik i njegova karijera*. Hrvatska premijera u prijevodu Vojmila Rabadana i Tomislava Tanhofera, koji je predstavu i režirao, održana je 14. travnja 1942.

⁶¹ *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 403, 17. IV. 1942., 2.

⁶² Praizvedba koju je najprije trebao režirati Gavella, održana je 19. lipnja 1942. u režiji V. Beka i scenografiji V. Žedrinskog. Autor Ivan Lamza, bivši scenski radnik, kao član ustaškog pokreta napredovao je do autora izvedenog na velikoj sceni Kazališta. Napisao je ukupno pet, uglavnom komičnih, komada.

⁶³ *Nova Hrvatska* (Zagreb), br. 144, 23. VI. 1942., 9.

⁶⁴ ENES ČENGIĆ, *S Krležom iz dana u dan (1975–1977)*, knjiga II, Zagreb 1986., 154.

⁶⁵ MIROSLAV KRLEŽA, “O Erazmu Roterdamskom”, *Republika*, 9/1953., br. 1, 1.-31.

⁶⁶ Dotična Katica doista je bila policijski agent UNS-a, broj 63.

⁶⁷ S. LASIĆ, *Krleža – kronologija života i rada*, 311.

⁶⁸ Prva izvedba toga pisca u Zagrebu održana je 17. listopada 1942. u prijevodu “gdje Štimac” i u obradi i režiji Vojmila Rabadana.

⁶⁹ *Hrvatska pozornica*, 2/1942., br. 2, 6.

⁷⁰ *Hrvatska revija*, 15/1942., br. 11, 431.

⁷¹ *Spremnost* (Zagreb), 25. X. 1942.

Slika 1. Bela Krleža u predstavi *Andeo u braku*⁷⁴

zabilježena kao “okušana komičarka”⁷² u ulozi grofice Székely. U prosincu je na redu komedija Alexandra Dumasa sina *Prijatelj žena*⁷³ gdje Bela igra groficu Leverdot, zabrinutu majku zaljubljene kćeri mlade nade Marije Merlić u ulozi Balbine.

U isto vrijeme dogodio se velik presedan: prvi put od uspostave NDH, zabilježeno je u književnom kontekstu Krležino ime u nekoj tiskovini – bit će to i posljednji put. Tiražni mjesečnik Matice Hrvatske *Hrvatska revija* objavljuje vijest o prijevodu na talijanski skupine hrvatskih pjesnika pa tako saznajemo da se u zbirci *Poeti croati moderni* našla u prijevodu Luigija Salviniija i Krležina *Jesenja pjesma*. Taj časopis začudo objavljuje, čitateljstvu za usporedbu, obje verzije te poznate Krležine pjesme o dolasku jeseni koju donosi zagonetni “Nepoznat Netko”.

te poznate Krležine pjesme o dolasku jeseni koju donosi zagonetni “Nepoznat Netko”.

1943. – blago olakšanje i neočekivana Pavelićeva ponuda

Kod Bele nema stanke ni mjesta za melankoliju, na redu je još jedna premijera u Malom kazalištu, laka komedija o bračnim neprilikama *Ništa nije slučajno*⁷⁵ koja je “uzvrpoljila gotovo sav komičarski *ensemble*” Kazališta pa se uz zvijezdu predstave Ervinu Dragman odlično snašla i Bela. No, ako je komedijski repertoar bio pretežita konstanta njezine glumačke karijere u NDH, kod kuće je bilo sasvim drugačije jer se sa strahom išlo svake večeri na spavanje. Krleža i to bilježi: “Ulazi Bela, otvaraju se vrata, probudili smo se, Bela servira čaj, ‘dobro jutro, oh, bože dragi, još smo jednu noć prespavali u svom krevetu.’”⁷⁶

Što misli o repertoaru svoje žene koji im osigurava egzistenciju, ali očigledno i zaštitu od progona, Krleža je zapisao u travnju: “Sve na svom mjestu: stoji ovdje kazalište nasred trga, daju se predstave, glupe, dakako, a nitko nije primijetio da me više nema, da sam bio, a sada više nisam, a tko bi to i primijetio kad me nitko nije primijetio – dok sam bio.”⁷⁷

S druge strane te pozornice, sve se i dalje po mjeri vlasti čini uspješnim pa intendant Žanko s ponosom ističe da u gledalištu Hrvatskog državnog kazališta više “nema ni Židova ni Srba”, umjesto njih u plišanim sjedalima sada sjedi “sasvim nova publika iz naše pokrajine”.⁷⁸

⁷² *Prosvjetni život*, 1/1942., br. 6, 287. Bela će sljedeće sezone tu ulogu prepustiti Mili Popović. (HAZU, programske cedulje sezone 1943/44.)

⁷³ Premijera je održana 18. prosinca 1942. u režiji T. Strozija i scenografiji V. Žedrinskoga.

⁷⁴ Hrvatski državni arhiv: Zbirka kazališne fotografije Mladena Grčevića (HR-HDA-1424).

⁷⁵ Premijera je održana 24. siječnja 1943. u prijevodu i režiji Kalmana Mesarića i scenografiji V. Žedrinskoga.

⁷⁶ M. KRLEŽA, *Dnevnik 1943*, 47.

⁷⁷ *Isto*, 214.

⁷⁸ Dušan ŽANKO, “Hrvatsko državno kazalište u Zagrebu u drugoj godini svoga rada u slobodi”, *Nova Hrvatska* (Zagreb), br. 86, 10. IV. 1943., 21.

Njoj je očigledno bio namijenjen Držičev *Plakir*⁷⁹ u kojem su glumci izveli pravo Držičevo “slatko mahnitiranje”, ali je strogi Vladimir Kovačić u dnevniku *Nova Hrvatska* bocnuo Belu da u ulozi Vukosave “nepotrebno miješa ličke akcente u zvučni stari dubrovački govor”.⁸⁰

Krleža toga ljeta puni pedeset godina, njegova je resignacija očita, povjerala je svom vjernom pratitelju dnevniku i ocrtao gotovo operetnu pompoznost zagrebačkog života koja kao da ne vidi propast koja joj predstoji: “[...] oblizuju djeca pločice sladoleda, po voćarnama rumene se ananas-jagode, po izlozima ima pekmeza i kolača, igraju se dječica papirnatim lađicama u bazenu pred džamijom, kelneri uslužno po terasama kavana serviraju kavu, konjak i pivo, po

Slika 2. Bela u ulozi Vukosave u Držičevu *Plakiru*⁸¹

ulicama se viđa prilično mnogo novih blistavih cipela i dobro skrojjenih odijela, po cvjećarnicama cvjetaju ruže, a vrijeme je takvo da se danas ratuje uz održavanje građanskog standarda, kao da čitavim gradom vlada zakon preobilja. Robe ima i svile i električnih aparata, ventilatora, grijalica, teče novac i u čemu se krije prokletstvo ove rafinirane igre? Sve je to perverzna prevara na čudnoj pozornici. U ovoj opereti, po kretanju statisterije, po odzvučima radio muzike koja dopire iz stanova, po dječjem smijehu, nitko tko pojma nema o čemu se radi ne bi mogao na prvi pogled primijetiti da ljudsku sudbinu iza kulisa vrebaju neko tajanstveno čudovište, koje ispunja duše grozom kao pomisao na zmaja u kineskoj legendi koji kao nevidljivi memento prijeti svemu što je živo.”⁸²

Osim resignacije, muče ga i brojne bolesti pa je ovisan o Vranešiću kao što je ovisan i o Belinoj glumačkoj plaći: “životarili su, gnjavili se...”, ponekad su morali prodavati stvari.⁸³ Velika besparica i sve lošije ekonomsko stanje u cijeloj se državi se ogleda u stalnim nestašicama hrane i osnovnih životnih potrepština. Galopirajuća inflacija katastrofalnih razmjera nastala je “ne samo zbog ratne situacije u kojoj se ustaška država našla, već prvenstveno zbog njene ekonomske ovisnosti i podređenosti u odnosu na Njemačku i Italiju”.⁸⁴ Nepovratni financijski slom bio je, dakle, samo pitanje vremena, a obilježje koje je vidljivo u predstavama u kojima je Bela igrala bilo je vješto zamaskiran privid i kolektivna obrana sustava od skore neumitnosti. Primjer za to jest priredba u organizaciji Društva hrvatskih umjetnika, udruženja koje je, zbog svrstavanja u Pavelićev korporativni aparat⁸⁵ od svibnja

⁷⁹ Premijera je održana 26. svibnja 1943. u preradi i režiji Marka Foteza. Scenograf je bio V. Žedrinski, skladatelj Đuro Vaić.

⁸⁰ *Nova Hrvatska* (Zagreb), br. 126, 29. V. 1943., 7.

⁸¹ Hrvatski državni arhiv: Zbirka kazališne fotografije Mladena Grčevića (HR-HDA-1424).

⁸² M. KRLEŽA, *Dnevnik 1943*, 338.

⁸³ *Isto*.

⁸⁴ Narcisa LENGEL-KRIZMAN, *Zagreb u NOB-u*, Zagreb 1980., 54.

⁸⁵ Cjelokupno društveno uređenje nastojalo se na temelju Poglavnikove *Odredbe o osnutku staliških i drugih postrojbi u okviru Hrvatskog ustaškog oslobodilačkog pokreta* iz prosinca 1941. regulirati u skladu s preuzetom inačicom Hitlerove “narodne zajednice rada”. Većina je staliških postrojba i osnovana već do proljeća 1942., a osnovni je cilj bio

Slika 3. Prizor iz Držićeva *Plakira* u obradi i režiji Marka Foteza. Bela Krleža je treća desno⁸⁶

te godine bilo pod izrazitom skrbi ustaškog pokreta i koje je redovito u kazalištu organiziralo različite proslave u cilju podizanja morala. Takvo je bilo i *Vedro poslije podne*, zabavni nedjeljni kolaž sastavljen od opernih i operetnih arija, plesnih točaka i igrokaza kao što su *Indijanski lovac*, *Raskrinkana vještica* i *Žive bačve*. U potonjem – u kojem se prikazuju pustolovine dvojice dječaka Maksa i Maksića – pojavljuje se u ulozi tete Mime i Bela Krleža.⁸⁶⁸⁷

Uskoro Krleži stiže neočekivana ponuda sa samog državnog vrha: u audijenciju Paveliću jednog su ga jesenskog popodneva “silom dovela dva brava” – Ico Kirin (tada zapovjednik Sigurnosne službe Poglavnikova tjelesnog zdruga) i Joso Rukavina (tada zapovjednik Redarstva oružanih snaga NDH) pa mu se u nazočnosti Budaka i ministra Starčevića nudi mjesto intendanta, što ovaj odbija.⁸⁸ Do toga je sastanka i došlo na Budakov poticaj iza kojeg je, po Mladenu Žigroviću, stajala skupina “izabраниh kulturnih radnika iz Matice Hrvatske, Akademije i Sveučilišta”.

Sam Krleža opisao je kasnije taj događaj ovako: “Rekao sam Paveliću NE time što nisam primio ponude ni da budem intendant Hrvatskog Kazališta, ni sveučilišni profesor, ni direktor sveučilišne knjižnice, kako mi je nudio. Nisam primio ni jedan od tih položaja.”⁸⁹ Uza sve navedene funkcije, Pavelić je navodno Krleži nudio i onu predsjednika HAZU⁹⁰ i dekana Filozofskog fakulteta.⁹¹ Do svega toga, kako znamo, nije došlo, Krleža je odlučio i dalje ostati u izolaciji, ali strah za život osjetno se smanjio. Zahtjevan posao intendanta

“reorganizacija rada prema načelima Ustaškog pokreta”. Sve su postrojbe, pa tako i ona “kazališna” (DHKU), automatski po osnutku bile učlanjene u *Glavni savez staliških i drugih postrojbi*. Jednostavno rečeno, ustaški je pokret novim sustavom “postrojavanja” namjeravao staviti sve radno stanovništvo NDH pod nadzor ustaškog pokreta. Više u: Aleksandar SEITZ, *Put do hrvatskog socijalizma*, Zagreb 1943.

⁸⁶ Hrvatski državni arhiv: Zbirka kazališne fotografije Mladena Grčevića (HR-HDA-1424).

⁸⁷ Priredba je izvedena 11. srpnja 1943. u režiji Kalmana Mesarića i scenografiji V. Žedrinskog. (HAZU, programske cedulje sezone 1942./1943.)

⁸⁸ Bogdan RADICA, *Hrvatska 1945*, Zagreb 1992., 128.

⁸⁹ E. ČENGIĆ, *S Krležom iz dana u dan*, knjiga IV, 115.

⁹⁰ Mladen ŽIGROVIĆ, *U žitu i kukolju*, München – Barcelona 1986., 437.

⁹¹ Bogdan KRIZMAN, *Ustaše i Treći Reich*, Zagreb 1983., 151.-152.

nitko od viđenijih kulturnjaka ne želi prihvatiti pa na čelo uprave dolazi tihi čovjek Marko Soljačić, dotadašnji lektor, čije je imenovanje sve u Kazalištu iznenadilo. On, za razliku od Žanka, nema ni približne produkcijske snage pa nastavlja s programom u inertnom ritmu u kojem se i dalje, teškim prilikama usprkos kada je po mnogima teatar “već propao svijet”⁹², inzistira uglavnom na lakom repertoaru.

Te teške prilike bile su rezultat sada već općeg kolapsa ustaške države koji je započeo nakon pada Italije u rujnu 1943., kada su se, kako napominje Horvat u svom *Dnevniku*, ljudi “hvatali za slamke”.⁹³ Naime, nakon što su partizani pod svoju kontrolu stavili značajan dio teritorija i blokirali vitalne prometne pravce, već u studenom 1943., Zagreb je bio u “ekonomskom i socijalnom slomu”.⁹⁴

1944. – kolaps države i nove nade Krležinih uz bombardiranja i salonske komedije

Intenzivna saveznička bombardiranja Zagreba i njegove bliže okolice započela su u veljači (na pokladni utorak) i izazvala veliki strah kod stanovništva pa je izdana zabrana izlaska iz kuće nakon 21 sat.⁹⁵ Predstave su sve češće započinjale u 16 ili 18 sati, vikendom u 14 ili 15. Krleža noćima bdije uz zvukove rata oko sebe, oni ga ne plaše, već naprotiv – hrabre. Osluškujući obližnju grmljavinu “Titovih topova” u njemu se bude optimizam i nada: “Tito se pobunio protiv srednjeg vijeka, on je našao izlaz, on plovi punim jedrima i njegove galije putuju u sigurnu luku pobjede.”⁹⁶ I doista, kako se Titove jedinice približavaju Zagrebu, uloge Bele Krleže sve su veće (glavna uloga zabrinute majke “s napetim uzdama” četiriju kćeri u drami Herczega Ferenca *Kćeri gdje Gjurković*⁹⁷ koju kritičar Branimir Livadić ocjenjuje kao “sjajan lik bogate i precizne karakteristike”,⁹⁸ a strogi Vladimir Kovačić kao lik “kao pisan”⁹⁹ za nju), a pokušaji internacionalizacije repertoara sve su vidljiviji pa je sada posve jasno da intendant Soljačić više ne slijedi smjernice osovinskog i “etičkog” repertoara kakav je jedino bio moguć za mandata njegova prethodnika. Na repertoaru se prvi put u NDH našao i jedan O’Neill (*Anna Christie*), a i djelo G. B. Shawa. U prosincu 1944., Bela tumači još jednu glavnu ulogu, i to u Shawovu *Zanatu gdje Warren*. Do svibnja 1945. ne sudjeluje u podjelama, igra još samo u Dumasovoj *Dami s kamelijama*.¹⁰⁰ U to vrijeme

⁹² J. HORVAT, *Preživjeti u Zagrebu: dnevnik 1943.–1945.*, 11.

⁹³ *Isto*, 28.

⁹⁴ *Isto*, 50.

⁹⁵ Tada su bombardirani pruga i Glavni kolodvor, aerodrom na Borongaju, Krešimirov trg, Mihanovićeve, Opatovina i Tkalčićeva ulica. Također i dominikanski samostan na Koloniji, tvornica ulja u Držičevoj i druge lokacije. Na Zagreb je bačeno preko stotinu bombi pri čemu je usmrćeno više od sedamdeset ljudi, oko 160 je bilo ranjenih. (*Nova doba* (Split), 24. I. i 25. II. 1944.) Od svih naselja najteže je stradalo tada prigradsko naselje Kustošija (u neposrednoj blizini mnogobrojnih tračnica za ranžiranje vlakova koje su izgradili Nijemci). Porušene su 72 kuće, a oštećeno ih je 155. (J. HORVAT, *Preživjeti u Zagrebu. Dnevnik 1943–1945.*, Zagreb 1989., 64.; HDA, fond 1202, Narodna zaštita, Bombardiranje Zagreba 1944/5, Drugi napadaj iz zraka 22. II. 1944.)

⁹⁶ Miroslav KRLEŽA, “Titov povratak godine 1937”, *Borba*, 25. V. 1952., 6.

⁹⁷ Premijera ove komedije održana je 22. ožujka 1944. u režiji K. Mesarića.

⁹⁸ *Hrvatska revija*, 17/1944., br. 5, 275.

⁹⁹ *Nova Hrvatska* (Zagreb), br. 71, 24. III. 1944., 7.

¹⁰⁰ Predstavu je (u prijevodu Slavka Batušića) režirao K. Mesarić, scenograf je bio V. Žedrinski, a kostimografkinja Helena Uhlík.

Krleža s prozora gleda odlazak ustaške vojske iz Zagreba, među njima je i general Štancer koji je 1941., kao “zapovjednik grada Zagreba” naredio uništavanje knjige *Hrvatski bog Mars*.

Zaključak

Nakon početnih mjera cenzure Miroslava Krleže i zabrane njegovih djela, ustaški je sustav kasnije, uz maksimalno smanjivanje sloboda u kulturalnom prostoru novouspostavljene države, postupno smanjivao i pritisak na poznatog ljevičarskog pisca koji se od početka prema Pavelićevoj vlasti pozicionirao u tzv. “striktnu neutralnost”.¹⁰¹ Njegova je šutnja bila šutnja protiv Pavelića, ali nažalost, kako napominje Lasić, “i šutnja o Paveliću i njegovim zločinima”.¹⁰² To je, kako proizlazi iz navoda ovoga teksta, i bilo moguće jedino uz pomoć kompromisa i lojalnosti na koju je pristala njegova supruga Leposava – Bela Krleža. Na početku, za vrijeme ministროvanja Mile Budaka, a nakon nesmotrenih uhićenja para od strane ustaškog policijskog aparata, taj je Pavelićev doglavnik, riješivši se svog najvećeg takmaca i postavivši sebe za najvećega hrvatskog pisca, odlučio pomagati, s jedne strane Beli, a s druge i samom Krleži, “valjda kao književnik književniku, vjerojatno uz odobrenje i blagoslov samog Pavelića”.¹⁰³

Potičući Belu u intenzivnom razvoju njezine karijere, ustaški je aparat imao sve veću želju privući Krležu na svoju stranu i aktivno ga angažirati na nekoj kulturno-političkoj funkciji u čemu nije nikada uspio. Bila je to za Krležu prava faustovska pat-pozicija: Belin svakodnevni angažman na sceni najvećeg kazališta u NDH omogućio im je egzistencijalnu i svaku drugu sigurnost, ali je ona za čitavo vrijeme trajanja NDH bila izložena ogromnom publicitetu – voljele su je i publika i kritika, ali i obje uprave koje su se prema njoj ponašale zaštitnički. Sve je to, nakon pada NDH i dolaska nove ideokracije na vlast bilo nužno prešutjeti, no to je tema nekog drugog rada koji bi pokušao iznijeti razloge za stvaranje socijalističkog mita o kasnijoj nedodirljivosti ovoga para. Jer, ujesen 1945., dok su njezine kolege bile osuđivane na tzv. “sudu časti”, nju je od svakog progona spasila upravo Krležina četverogodišnja uporna šutnja. Njegovo pomirenje s Titom i Partijom uključilo je očito u taj paket i aboliranje Bele Krleže kao iznimno istaknute umjetnice endehaške kulture “novog duha”. Novoj Titovoj kulturnoj politici koju je u velikoj mjeri trasirao upravo Miroslav Krleža nije odgovarala puna istina o njihovu životu u NDH, otud su i informacije o tome i danas vrlo rijetke.

BELA AND MIROSLAV KRLEŽA IN THE INDEPENDENT STATE OF CROATIA – A LIGHT REPERTORY AS A PRICE FOR LIFE

Summary: The topic of this presentation is the rarely addressed period of life and activity of Miroslav Krleža and his wife Bela (a well known actress of the Croatian National Theatre) during the 1941 to 1945 Ustaša regime in Croatia under Ante Pavelić. Since the couple’s recollection of life during the

¹⁰¹ Stanko LASIĆ, *Krležologija ili Povijest kritičke misli o Miroslavu Krleži*, Zagreb 1989., 37.

¹⁰² *Isto*, 17.

¹⁰³ Ivan ŠIBL, *Sjećanja*, sv. 3, Zagreb 1986., 143.

Independent State of Croatia (Nezavisna Država Hrvatska – NDH) is understandably fragmentary, and certain conclusions are unanimously accepted without giving due consideration to wider factual information, this presentation will attempt to give a coherent continuity to the series of events which have not been portrayed in this context up to now. The conclusions will therefore attempt to be different from those usually expounded by our historiography and teatrology. Certain less known facts are presented, in the first instance about the discontinuation in April 1941 of the classic play by M. Krleža, “Gospoda Glembajevi”, from the repertoire of the Croatian National Theatre (Hrvatsko narodno kazaliste – HNK), then about the arrest of Bela Krleža together with the remaining orthodox members of the Theatre and finally the resulting pressures on this artistic-conjugal couple are described. In reference to that are presented events related to Bela’s more than fertile activity in the NDH during four and a half seasons during which period she appeared on both stages of the theatre on an almost daily basis, while every public appearance of her leftist husband was, due to understandable socio-political reasons but also in accordance with the numerous decrees by the regime and its credo of unconditional silence, completely shut-out. Her repertoire, with a small number of exceptions, was entertaining in nature and as such painstakingly thought out in an escapist tone with the purpose to entertain a numerous audience which due to the difficult circumstances during the war (which were deteriorating on a daily basis especially after the summer of 1943) were finding solace at the Theater. Paradoxically, at the same time the situation of Miroslav Krleža became easier and he was able to say “no” even to Ante Pavelić who wished him to head the HNK in Zagreb during the fall of 1943.

Keywords: Miroslav Krleža, Bela Krleža, Croatian State Theatre (Hrvatsko drzavno kazaliste – HDK), censure, bans and arrests, general menager Dušan Žanko, general menager Marko Soljačić, light and comedy repertoire, cultural policy of the NDH, orthodox members of the Theatre, Mile Budak, Ante Pavelić

Literatura

- Snježana BANOVIĆ, “Uprava HNK je od straha od ustaša prognala Krležu”, *Jutarnji list* (Zagreb), br. 4539, 26. II. 2011., 62.-63.
- Ivo BOGDAN, “Smisao ustaških načela”, *Novo doba* (Split), 1. I. 1944.
- Danijel CRLJEN, *Načela hrvatskog ustaškog pokreta*, Zagreb 1942.
- Danijel CRLJEN, *Naš poglavnik*, Zagreb 1943.
- Marija CRNOBORI, sjećanja, (bez naslova), Odsjek za povijest hrvatskog kazališta Zavoda za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU, fasc. Crnobori M.
- Enes ČENGIĆ, *S Krležom iz dana u dan: U sjeni smrti (1980–1981)*, knj. IV., Zagreb 1986.
- Enes ČENGIĆ, *S Krležom iz dana u dan: Trubač u pustinji duha (1975–1977)*, knj. II., Zagreb 1986.
- Drago ČEPULIĆ, “Politika i kulturne veze”, *Hrvatska smotra*, 10/1942., br. 1, 25.
- Eliza GERNER, *Tito Strozzi: svjetla i sjene jednoga glumačkog puta*, Zagreb 2004.
- Josip HORVAT, *Preživjeti u Zagrebu. Dnevnik 1943–1945.*, Zagreb 1989.
- Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i NDH*, Zagreb 1977.
- Bogdan KRIZMAN, *Ustaše i Treći Reich*, Zagreb 1983.
- Miroslav KRLEŽA, *Dnevnik 1943*, Sarajevo 1981.
- Miroslav KRLEŽA, “Fragmenti dnevnika iz godine 1942”, *Forum*, 11/1972., br. 4-5, 521.-568.
- Miroslav KRLEŽA, *Hrvatski Bog Mars*, Zagreb 1962.
- Miroslav KRLEŽA, “O Erazmu Roterdamskom”, *Republika*, 9/1953., br. 1, 1.-31.
- Miroslav KRLEŽA, “Titov povratak godine 1937”, *Borba*, 25. V. 1952., 6.

- Stanko LASIĆ, *Krleža – kronologija života i rada*, Zagreb 1982.
- Stanko LASIĆ, *Krležologija ili Povijest kritičke misli o Miroslavu Krleži*, Zagreb 1989.
- Narcisa LENGEL-KRIZMAN, *Zagreb u NOB-u*, Zagreb 1980.
- Blaž LORKOVIĆ, “Etička vrijednost ustaških načela”, *Prosvjetni život*, 1/1942., br. 1-2, 9.-12.
- Filip LUKAS, “Kultura na udaru rata”, *Hrvatska revija*, 18/1945., br. 1-2, 1.-5.
- Milivoj MAGDIĆ, “Književnost i politika”, *Spremnost*, 3/1944., br. 111-112 (uskršnji dvobroj), 11.
- Vinko NIKOLIĆ, *Nacionalni zadaci književnosti*, Zagreb 1944.
- Bogdan RADICA, *Hrvatska 1945*, Zagreb 1992.
- Aleksandar SEITZ, *Put do hrvatskog socijalizma*, Zagreb 1943.
- Ivan ŠIBL, *Sjećanja*, sv. 3, Zagreb 1986.
- Jozo TOMASHEVIC, *The War in Yugoslavia, Occupation and Collaboration*, Stanford 2001.
- Dušan ŽANKO, “Hrvatsko državno kazalište u Zagrebu u drugoj godini svoga rada u slobodi”, *Nova Hrvatska* (Zagreb), br. 86, 10. IV. 1943., 21.
- Dušan ŽANKO, *Svjedoci (izabrani eseji, prikazi, sjećanja)*, Knjižnica Hrvatske revije, knjiga trinaesta, München – Barcelona 1987.
- Mladen ŽIGROVIĆ, *U žitu i kukolju*, München – Barcelona 1986., Knjižnica Hrvatske revije, knjiga 28., München – Barcelona 1986.
- Hrvatsko narodno kazalište 1894–1969*, enciklopedijsko izdanje, Naprijed i HNK, Zagreb 1969.
- Židovski biografski leksikon* (u pripremi), Leksikografski zavod u Zagrebu
- Hrvatski biografski leksikon* (u pripremi), Leksikografski zavod u Zagrebu

Tiskovine

- Hrvatski narod* (Zagreb), 1941.–1945.
- Nova Hrvatska* (Zagreb), 8. III. 1942.
- Novosti* (Zagreb), 1941.
- Hrvatska pozornica* (Zagreb), 1941.
- Plava revija* (Zagreb), 1941.
- Prosvjetni život* (Zagreb), 1942.
- Spremnost* (Zagreb), 1942.
- Hrvatska revija* (Zagreb), 1942.

Arhivska građa

- Odsjek za povijest hrvatskog kazališta Zavoda za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU:
Zbirka dokumenata HNK
Kartoteka osoba
Programske cedulje sezona HNK, 1941.–1945.

Hrvatski državni arhiv:

- fond br. 234, Glavno ravnateljstvo za promičbu
- fond br. 259, ROZ
- fond br. 291, Ministarstvo prosvjete Republike Hrvatske
- fond br. 1076/110/HDA, Ponova, Predmetni spisi DKI.
- fond br. 1076/356, Ponova – Varia, Popis lica koja su dobila arijsko pravo ili dopusnicu 1941.–1944.
- fond br. 1202, Narodna zaštita

INTELEKTUALCI I RAT 1939.–1947.

**Zbornik radova s međunarodnog
skupa Desničini susreti 2011.**

Uredili

Drago Roksandić
Ivana Cvijović Javorina

Filozofski fakultet u Zagrebu
Plejada
Zagreb, 2012.

Biblioteka DESNIČINI SUSRETI

sv. 6

Nakladnici

Filozofski fakultet u Zagrebu, Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije
Plejada d.o.o., Zagreb

Za nakladnike

Damir Boras
Igor Ranić

Uredništvo

Drago Roksandić
Ivana Cvijović Javorina
Bojan Đorđević
Branimir Janković

Recenzenti

Damir Agičić
Zvonko Kovač
Velimir Visković

*Tiskanje ove knjige potpomogli su Ministarstvo kulture Republike Hrvatske i
Gradski ured za obrazovanje, kulturu i šport grada Zagreba*

Fotografija na naslovnici

Vladan Desnica (iz fotodokumentacije dr. sc. Uroša Desnice)

Copyright © 2012., Plejada, Zagreb

ISBN 978-953-7782-16-0

INTELEKTUALCI I RAT 1939.–1947.
Zbornik radova s Desničinih susreta 2011.
Drago Roksandić, Ivana Cvijović Javorina (ur.)

Izvršni nakladnik
Plejada d.o.o.
Zagreb, VIII. južna obala 17
tel./faks 01/3906-533
e-mail: plejada@plejada-zg.hr
www.plejada-zg.hr

Izvršni urednik
Ilija Ranić

Grafička oprema
Nenad B. Kunštek

Lektura
Ivana Filipović Petrović
(tekstovi na hrvatskom jeziku)

Idejno rješenje naslovnice
Marko Maraković

Grafičko oblikovanje naslovnice
Ana Pojatina

Tisak i uvez
Tiskara Zelina d.d., Sveti Ivan Zelina
srpanj 2012.

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne
knjižnice u Zagrebu pod brojem 811798.

CENTAR ZA KOMPARATIVNOHISTORIJSKE
I INTERKULTURNE STUDIJE

INTELEKTUALCI I RAT 1939. - 1947.

Zbornik radova s Desničinih susreta 2011.

Uredili
DRAGO ROKSANDIĆ
IVANA CVIJOVIĆ JAVORINA